

“U” NARTEKSLİ GEÇ DÖNEM KİLİSELERİ II – AYVALIK

Yılmaz Büktel¹

ÖZET

Bu çalışma, “U” *Narteksli kiliseler* ile ilgili yayınınımızın ikinci bölümü olarak değerlendirilmelidir.

2000’li yılların başlarında Edirne’deki iki Bulgar Kilisesi ile başlayan ve yayınlanan bildirimlerle bugünlere dek ulaşan süreç, geçen yıl yine bu sempozyumda sunulan, Edirne, Ayvalık (Türkiye) ile Evros, Midilli’de (Yunanistan) bulunan toplamda 14 kilisenin belirlenen kriterler çerçevesinde değerlendirilmesini içeren bir yayınla sona ermişti. 2018 yazında ilk bölümde gördüğümüz eksiklikleri tamamlama gayesiyle “U” narteksli kiliseleri tespit, inceleme ve derleme çalışmalarımız çerçevesinde Ayvalık’ta Müze olarak kullanılan Taksiharhis kilisesini inceledik. Bu gezi kapsamında araştırmamıza dahil olabilecek iki kilisenin Ayvalık içinde ve bir diğeri Ayvalığın güneyinde yer alan Küçükköy’de bulunduğunu belirledik ve onları da incelememize dahil ettik. Midilli’deki iki kiliseyi de dahil ettiğimizde Ayvalık-Midilli bölgesinin bu plan tipinin görüldüğü ikinci bir yoğun bölge olarak karşımıza çıktığını gördük.

Başta Taksiharhis Kilisesi olmak üzere belirlediğimiz 4 kiliseyi önceki yapılar için uyguladığımız kriterler çerçevesinde değerlendirdik ve bölgenin gösterdiği farklılıklar nedeniyle bu kiliselerin “U” *narteksli planlara* uymasına karşılık bazı farklılıklar da gösterdiğini ortaya koyduk.

Bugün görünen tabloda, inceleme için geriye sadece Midilli Adası’ndaki yapılar kalmış görünüyorsa da araştırmalarımızın bize yeni sürpriz yapılar çıkarabileceğini düşünüyoruz.

Anahtar Kelimeler: Kilise, “U” narteks, Ayvalık, Cami, 19. yy.

LATE -TERM CHURCHES WITH "U" NARTHEX, II – AYVALIK

ABSTRACT

This study should be considered as the second part of our publication on *Churches with "U" Nartex*.

The process, which began with the two Bulgarian churches in Edirne in the early years of 2000 and the present period, was presented in this symposium last year, with the total of 14 churches in Edirne, Ayvalık (Turkey) and Evros, Mytilene (Greece) It was concluded that a publication containing the evaluation of the

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Trakya Üniversitesi, ybuktel@gmail.com

criteria was determined. In the summer of 2018, we examined the Church of Taksiyarhis, which was used as a museum in Ayvalık in the framework of identifying, examining and compiling the churches with “U” nartex the aim of completing the shortcomings we saw in the first chapter. Within the scope of this trip, we have identified two churches that may be included in Ayvalık and another in Küçükköy, one located south of Ayvalık and included in our investigation. When we included the two churches in Mytilene, we saw that the Ayvalık-Mytilene region emerged as a second dense area where this type of plan was seen.

We evaluated the 4 churches we have determined to be the first installment of the Taksiyarhis Church in accordance with the criteria we have applied for the previous structures and because of the differences the region has shown, some The differences.

In the table that appears today, we think that only the structures in Mytilene Island are left for review, but our research may be able to bring us new surprises.

Keywords: Church, “U” nartex, Ayvalık, Mosque, 19th century.

GİRİŞ

Özette de belirtildiği üzere çalışmanın ilk bölümünde, çoğunluğu Osmanlı Trakya’sının Edirne kentinde olan 14 yapıyı ele alarak bunlardan 9 tanesini kapsamlı olarak incelemiş, kalan 5’ini ise yapıların kendilerini görmeden internet kaynaklarına dayanarak irdelemiştik. (Büktel, 2017)

Aradan geçen süreçte araştırmalarımızı sürdürürken 2017 yazında bugün Anıt Müze olarak kullanılan Ayvalık’taki (Balıkesir) Taksiyarhis Kilisesi’ni (1844) görmek ve incelemelerde bulunmak üzere Ayvalığa gidilmiştir. Yaptığımız araştırmalara göre Ayvalık’ta Anıt Müze dışında, biri cami olarak kullanılan ve diğeri de bir zamanlar tütün deposu olarak kullanılmış yıkık bir kilise vardır. Dördüncü bir kilise ise Ayvalık yakınlarındaki, Küçükköy’de bugün yine cami olarak kullanılan bir yapıdır.

Ayvalık, İzmir’in Kuzeyi, Balıkesir’in batısı ve Edremit’in güneyinde yer alan bir ilçe merkezidir. Ama Deniz Saban’a göre burası özellikli bir ilçedir. Bu durum İlçede konu ettiğimiz yapıların, önceki yayınlarda söz ettiğimiz gibi bağımsız mücadelesinin unsurları olarak meydana getirildiğini gösteriyor:

“Ayvalık, 1580 yılında Midilli Adası’ndan gelip ganimetlerini burada saklayan korsanlar tarafından iskâna açılmış, 18. yüzyılın başında ise zeytinciliğe ve zeytinyağı üretimi ile bunun ticaretine başlanmış ve böylece Ayvalıklılar yerleşimin

hızla gelişmesini sağlamışlardır. Zamanla artan gayrimüslim nüfus, yerleşimin de büyümesine yol açmış ve 1774 yılında Baltazzi (Μπαλτατζής) Ailesi'nin itibarı ve Ayvalıklı Papaz İkonomos'un çabaları sonucu sultandan alınan muafiyet beratı ile kasaba yalnızca gayrimüslimlere bırakılıp bir de belediye kurulması kararlaştırılmıştı.” (Saban-Ergi, 2015: 122)

Bu Muafiyet Beratı ile ilçenin, yöneticileri de dahil tam bir Rum yerleşimine dönüştüğünü anlamak mümkündür.

“1773 yılına gelindiğinde Ayvalık'ta kiliseler etrafında şekillenmiş, Taksiyarhis, Ayos Yannis, Ayos Dimitrios ve Messi Panagia olmak üzere dört mahalle bulunmaktaydı. Ancak elde edilen Berat ile Ayvalık hızla gelişti ve Papaz İkonomos'un 1780'de, bugünkü Hayrettin Paşa Camisi'nin yerine bir okul, hastane ve kiliseden oluşan Kato Panagia Kilisesi'ni (Η Ζωοδόχου Πηγής Κάτω Παναγιάς) inşa ettirmesi kısa zamanda Ayvalık'ta beşinci büyük mahallenin oluşmasını sağlamıştır.” (Saban-Ergi,2015:122)

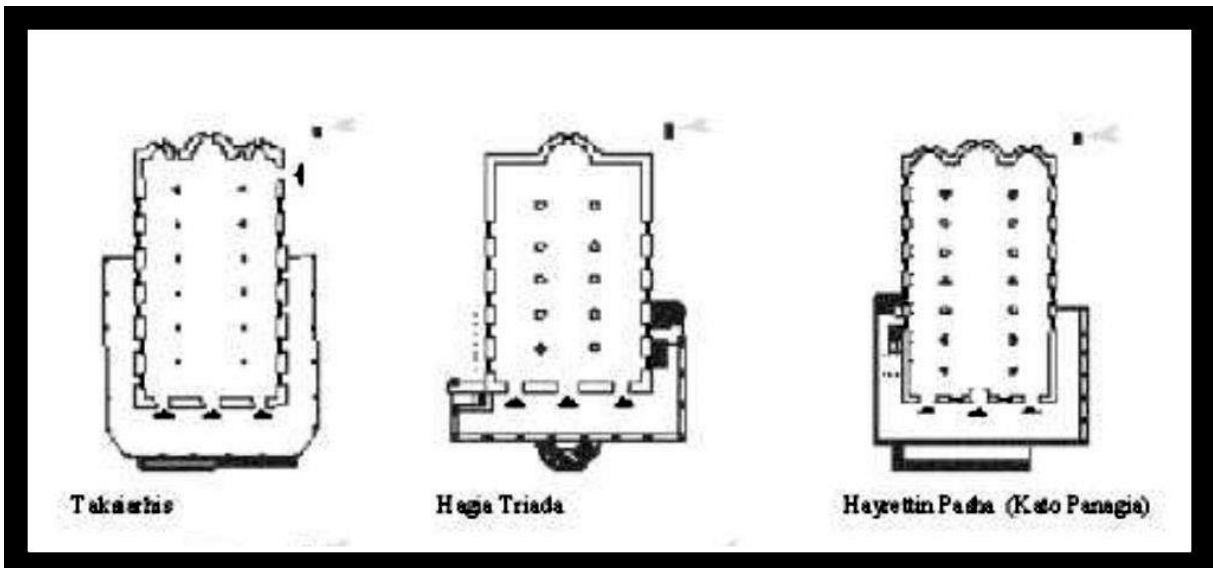
Berat'ın, İlçenin gelişimine nasıl katkı verdiği, yerleşimin köy olmaktan çıkıp nasıl bir büyüme sürecine girdiğini önceki ve aşağıdaki paragraflar özetliyor, “Hızla gelişen kentte 1821'e kadar üç yeni mahalle daha eklenmişti: Ayos Yorgos, Ayos Basileos ve Ayos Nikolaos. Şehrin nüfusu yaklaşık olarak 15.000'e yükselmişti. Ayvalık'a bağlı bir köy olan Küçükköy (Yeniçarohorion) ise bir mahalleden oluşuyordu ve nüfusu yaklaşık olarak 2.000 olup Ayos Athanasios adında bir kiliseye sahipti. Ancak, Mora (Yunan) İsyanı'nın² başlangıcından üç ay sonra, 3 Haziran 1821'de, Ayvalık, Cunda Adası ve Küçükköy bölgedeki çatışmalar sırasında çıkan yangınlarda tümüyle yıkıldılar. Bu üç yerleşim yeri de 1832'ye kadar harap durumda kaldı. İsyanı kışkırttıkları gerekçesiyle Ayvalık'tan sürülen halkın bir bölümü ise o sene çıkan bir ferman ile affedilerek 20.000 yerlinin kentlerine dönebilmelerine izin verilmiştir. Ayvalık'a geri dönen yerli halkın büyük bölümü ise, 1850'ye kadar hem yıkılan evleri ve kiliseleri onarmış hem de yenilerini inşa etmiştir. Tüm yapıların yeniden inşası 1821 öncesi kullanılan geleneksel teknikleri uygulayan, eski ustalar tarafından yeniden gerçekleştirilmesi sebebiyle Ayvalık ve çevresinde bulunan tüm yapılar, Midilli ve Anadolu'nun karşı kıyısındaki yapılardan farklı özellikler göstermemekle be-

² Osmanlı terminolojisinde “Yunan İsyanı” olarak tanımlanan bu ayaklanma, iki ülkenin bu ayaklanmaya yönelik iki farklı yorumu olarak, Yunan kaynaklarında “Yunan Devrimi/ '21 Devrimi (Επανάσταση του Είκοσι Ένα / Epanastasi tou ikosi ena) olarak tanımlanmaktadır. (Deniz Saban Ergi'nin notu)

raber, kimi araştırmacı tarafından 1821 öncesi ve sonrası inşa edilenler olarak iki dönemde incelenmektedirler.” (Saban-Ergi, 2015:123)

1821 yılında Yunan ana karasında başlayan İsyân-Bağımsızlık hareketinde, bu kalkışmanın yanında yer alan Ayvalık, Cunda ve Küçükköy için yıkım getirdiğini yaşadıkları yerlerden sürülen halkın ancak bir af fermanı ile geldikleri yerlere dönebildiğini görüyoruz. Bu geri dönüş yörede evler ve yıkılan dini yapılar ve okullar için bir imar hareketinin başlangıcını oluşturmaktadır. Aynı Edirne ve Evros(Yunanistan) bölgesindeki gibi bağımsızlık düşüncesini diri tutacak bir imar hareketi. (Büktel, 2017:162)

Ayvalık'ta “Günümüze gelen yedi kiliseden dördü, Ayos Athanasios Kilisesi (1840), Taksiyarhis Kilisesi (1844), Aya Triada Kilisesi (1846) ve Kato Panagia Kilisesi (1850) yalnızca kuzey Ege, özellikle de Midilli Adası'na özgü bir plan tipi olan ve Yunan yayınlarında Aeolya tipi olarak adlandırılan kiliselerdir. *Aeolya tipi kiliselerin en belirleyici özellikleri, üç nefli bazilikal plan özelliklerini sergilemekle beraber bağdadi tekniğindeki bir ahşap çatı, orta nef örtüsünün yan neflere göre daha yüksek ve ahşaptan bir örtüye sahip olması ve üst kata çıkmayı sağlayan basamakların yapının içinden değil de, yapıyı dıştan U biçiminde kuşatan narteksin mutlaka kuzeyinden veya güneyinden sağlanmasıdır.* Ayvalık'ta bulunan Aeolya tipi kiliseler, 1821 ayaklanmasında harap olan kentin 1840 senesinden sonra girişilen faaliyetlerinde inşa edilen ilk kiliseleri olma özelliğini de taşımaktadırlar. İlgili yayınlar ve kitabelerden de bilindiği üzere Taksiyarhis Kilisesi'nin ilk inşa tarihi 1753, Kato Panagia Kilisesi'nin ise 1780'dir. Dolayısıyla günümüze gelebilenler de 1840 yılından sonra inşa edilen Aeolya tipi kiliseleridir.” (Saban-Ergi, 2015:124)

Burada çalışmamamıza konu olan ve Edirne-Evros bölgelerinde görülen kiliselerle yakın benzerlikler gösteren, bizim “U” narteksli Kiliseler olarak tanımladığımız 4 yapı, değişik bir tanımlamayla AEOLYA Tipi kiliseler olarak adlandırılmıştır. Bu adlandırmanın nedeni olasılıkla Midilli adası ve karşısındaki Anadolu topraklarının Roma ve Yunan uygarlıkları öncesi Aeoller’in yurdu olmasına dayanıyor olmalıdır. Bu tanımlama, yapıların bölgesel bir üslup gösterdiğine işaret eden bir adlandırmadır oysa bizim yapı tipi özelliklerine dayanarak yaptığımız “U” Narteksli Kiliseler tanımlaması her iki bölgeyi de içerdiği için daha doğru bir adlandırma olduğunu düşünüyoruz.

“Yunan araştırmacılara göre, söz konusu yüzyılda, Midilli’de bu plan tipinden 75 kilise mevcut olup bunların tamamı 19. yüzyılda restore edildiyse de sınırlı müdahalelere uğrayan 14’ü hala 18. yüzyıldan etkiler taşımaktadır. Bununla beraber, Eolya Tipi olarak belirlenen kiliselerin ayrı bir tip olarak sınıflandırılmasına ihtiyaç duyulmasının bir nedeni de bu tipin Midilli ve çevre adaları ile çevresindeki kıyı yerleşimlerinde yaygın olarak görülmesinden de kaynaklanmaktadır. Çünkü ilgili adalarda bazilikal planlı kiliselere de sıkça rastlanıldığından, bazilikal plandan az da olsa farklılık gösterenleri ayrı bir tip olarak gruplandırma ihtiyacı duyulmuştur.” (Saban-Ergi, 2015:126)

Aşağıda isimleri ve yaklaşık yapım tarihleri verilen 4 yapıyı, geçen yıl ki çalışmamızda belirlemiş olduğumuz kriterler göz önüne alarak incelenmiş ve aynı kriterler doğrultusunda fotoğraflanmıştır.

1. Ayvalık Taksiyarhis Kilisesi-Anıt Müze 1844
2. Ayvalık Hayrettin Paşa Camii (Kato Panaghia Kilisesi) 1850
3. Ayvalık Yıkık Kilise-Tütün Deposu (Hagios Triada Kilisesi) 1846
4. Küçükköy Camii (Hagios Athanasios Kilisesi) 1840

Araştırmalarımız sırasında Ayvalık’taki eski ve yakın tarihli pek çok yayına bakılmıştır. Ancak asıl gayemiz, Monografya değil, bir tipoloji çalışması yapmak olduğu için, bu çalışmaları içeren Deniz Saban Ergi ve Hatice Uçar’ın çalışmalarını esas aldık. Ayvalık’ta sadece çalışmaya esas olan 4 kilise değil farklı yapılanmalar ve plan şemaları gösteren çok sayıda kilise var. Bu 4 kilise onlardan farklı olarak yanı başlarında yukarıda belirtilen amaçlara uygun olduğunu düşündüğümüz dini okul binalarına sahipler. 4 Kilisenin 1840’da başlayan ve 1850

yılında biten 10 yıllık kısa bir süreçte tamamlanmış olması da bize ortak bir projenin sonuçları olduğunu düşündürüyor.³

“U” Narteksli 19. yy Kiliselerinin Ortak Özellikleri

Çalışmada ele alınan “U” Narteksli 4 Kilisenin, benzer özellikler gösteren Narteks yapılarının formları, duvar işçiliği ve çatı örtü sistemleri üzerinde durulacak ve önceki çalışmada incelenmiş yapılarla karşılaştırılacaktır. Ayvalık’taki 4 kilisenin toplu değerlendirmesi yine bu bölümde italik yazılı paragraflarla gösterilmektedir:

Çalışma konusu olan tek nefli Eriklice Kilisesi hariç kiliselerin tamamı üçer nefli olan bazilika plan tipinde yapılarıdır.

Ayvalık ve Küçükköy’deki 4 yapı da Bazilikal şemadadır.

“U” biçimli narteks bölümleri Naos bölümlerinin üç yanını sararken bazı farklı özellikler gösterebilir. Bazısı dışa tamamen kapalı olup sadece ön cephede üçlü veya tekli bir giriş bölümü bulunur. Bazılarında ön cephenin tamamı kemerli açıklarla dışarı açılırken, bazılarında ise bu kemerli açıklıklar yan cephede de devam etmekte ve “U” biçimli narteksi bir portiğe dönüştürmektedir.

4 kiliseninde “U” narteksleri dışa kemerle açılan birer portik şeklindedir. Ancak nartekslerin yan kolları farklı uzunluklar içerir hatta birisinin (Yıkık Kilise) bir yan kolu yoktur ve Yapı “U” narteksli gibi düşünülmesine karşın “L” formunda bir nartekse sahiptir. Gynekion katına çıkaran merdiven başlangıçları bir standart göstermez, kiminin girişi narteksten, kimisi ise yan kolların apsis bakan yönünden başlar ya da çift yönlüdür. Narteks cephesinin ön cephesinde birbirini tekrarlayan üçer kemerli kapı sistemi bulunur. Orta kapı diğerlerine göre daha hareketli bir görünüm sergiler. Bu orta kapılar iç taraftan ahşaptan mamul üçgen alınlıklara sahiptir.

“U” biçimli nartekslerin ahşap ikinci katları genellikle Gynekion (=Kadınlar Mahfili) olarak kullanılır. Kadınların, kiliseye erkeklere görünmeden girebilmesi için onlara ayrılan girişler, narteksin sağ ve sol yan cephelerinden ya da “U” biçimli nartekslerin apsis yönüne bakan bitim noktalarından açılan kapılarla sağlanır.

³ Bu arada bir yayından söz etmeden geçemeyeceğiz: Ayvalık tarihine ilişkin olarak D. Psarros tarafından çalışılan bildiri, 2004’te gerçekleştirilen ama bildiri kitabının hala basılmamış olduğu “EGE’nin iki yakası-I: Ayvalık Kent Tarihi Çalışmaları Konferansı”nda sunulmuştur. 2004 yılından bu yana Ayvalık üzerine yapılan tüm çalışmalarda bu basılmamış yayına yer verilmiştir. Dolaylı olarak kullandığımız bu yayından bizde burada söz etme gereğini duyduk. (Psarros, D. 2004)

Edirne'deki Sv. Georgi Kilisesi narteksinin ön cephesinde alınlık üstünde bir de çan kulesi yer alır. Bu çan kulesinin yeri karakteristik görünse de diğer yapılarda görülmez ama bazı örneklerde adı geçer. Yunanistan sınırları içindeki örneklerde, yanlarında bulunduğu kiliselerden daha yeni oldukları fark edilen çan kuleleri vardır. Aslında çan kulesinin yapı üzerinde olması yerine yapının bitişiğinde olması, cami-minare ilişkisini akla getirir. Bu da birlikte yaşayan iki toplumun kültürlerinin etkileşimi olarak yorumlanabilir.

4 kilisede bugün için çan kulesi yoktur sadece Taksiyarhis Anıt müzesinde Gynekion sol yan girişinde çan kulesi olarak kullanılmış olması muhtemel bir bölüm vardır, aynı yapının avlusunda da çan kulesi olarak işaretlenen bir yer olsa da burada görülen bir yapılanma yoktur. Bu iki bölüm olasılıkla yapının sonraki dönemlerinde yapılan eklentiler olmalıdır. Zaten Bu sınıflamaya dahil ettiğimiz tüm yapılarda, Edirne'deki Bulgar Ortodoks Kilisesi Aya Yorgi dışında hiçbir yapıda çan kulesi göremeyiz. Evros ili sınırlarında ki kiliselerde bugün çan kuleleri olsa da bunlar sonradan yapılan ilavelerdir. Dolayısıyla Ayvalık kiliselerinin yapım sürecinde çan kuleleri olmadığını düşünebiliriz.

İncelediğimiz ve fotoğraflarından gördüğümüz kadarı ile 14 kilisenin yapılaşmasının benzer özellikler içerdiği görülecektir. Giriş cephesi her örnekte en gösterişli cephelerdir. Yapıların diğer 3 cephelerinin saçak ve subasman seviyeleri ile köşe dönüş noktaları kesmetaşlarla çerçevelenmiş gibidir. Apsis çıkıntısının konturları ve kullanılan pencerelerin çerçevesi de aynı şekilde Kesmetaş dizileri ile belirtilmiştir. Bu kesmetaş dizileri arasında kalan cepheler ise moloz taş sıraları ile örülmüş olup bazılarında cepheyi renklendiren 2-3 sıra tuğla kuşaklarında olduğu görülebilir. Anlatım sırasında Yapıların duvar işçiliğini “kesmetaş çerçeve içinde moloz taş sıraları” olarak tanımlayacağız.

4 kilisede de önceki örneklerde olduğu gibi Giriş cephesi, her örnekte en gösterişli cephelerdir. Ancak bazı farklı olan noktalar da vardır. Örneğin yapıların narteks dışında kalan diğer cephelerinin saçak ve subasman seviyeleri ile köşe dönüş noktaları kesme taşlarla çerçevelenmiş gibi değildir, çünkü tüm cepheler düzgün kesmetaş işçiliği gösterir. Moloz taş ise dolgu olarak duvar kalınlıkları içinde ve içeride sıvayla kaplanmış cephelerde kullanılmıştır.

14 kilise genel olarak çift eğimli kırma çatı ile örtülüdür ancak bu çatı bazı örneklerde, narteks ve apsis yönü olmak üzere bir veya iki yönde pahlandırılmış, bazı örneklerde ise geniş tutulan narteks çatısı, bir transept nef gibi ayrı bir kırma çatı gibi, seviye farkı ile ana yapı çatısına bağlanmıştır.

Ayvalık Kiliselerinde ise iki yönden pahlandırılmış kırma çatıları görürüz ama kırma çatılarının orta bölümleri, bazilika neflerini ayıran ahşap sütun dizileri ile taşınan dikdörtgen bir formda yükseltilerek oluşturulan seviye farkında oluşan aydınlatma seviyesinde açılan, ahşap çerçeveli pencerelerle yapıların içi aydınlık bir ortama sahip olmuştur. İşaret ettiğimiz noktalarda belirtildiği üzere Ayvalık ile Edirne ve Evros'ta bulunan örneklerimiz genel mimari karakterler gösterse de bölgesel malzeme ve çatı farklılıkları olduğu izlenebilmektedir.

Ayvalık “U” Narteksli Kiliseler

1. Ayvalık Taksiyarhis Kilisesi-Anıt Müze 1844

(Eleni, 2002) (Güney-Uçar, 2010)(Uçar, 2013), (Büktel, 2017),

Bugün Anıt Müze olarak kullanılan yapı Ayvalık kent merkezindeki İsmetpaşa Mahallesi'nde yer almaktadır. Genel tanımlamadan farklı olarak yöresel sarımsak taşının kullanıldığı yapı, Uzunköprü Vaftizci Yahya Kilisesi'nde olduğu gibi köşeleri pahlandırılmış bir nartekse sahiptir. Ancak Narteksin kolları Uzunköprü'deki kiliseye göre daha uzun olmakla kalmayıp alt katı kemerlerle tamamen dışarı açıktır. Narteksin ikinci katı Gynekion olarak düzenlenmiştir ve ulaşım Narteks kollarının uç kısmında yer alan ahşap merdivenlerle sağlanmaktadır. Üst katta pahlı bölümler dahil yuvarlak kemerli sade 6 pencere vardır. Kırık alınlığın ortasında da yuvarlak bir pencere vardır. Yapının apsis ve narteks önünde uçları pahlandırılmış kiremit örtülü kırma çatısı vardır, ancak içeride Edirne örneklerinde gördüğümüz ahşap tavan yerine tonoz örtü kullanılmıştır. Tonoz örtüler, yan nefleri her sütun arasında bir bölüm olarak çapraz tonozla geçerken yükseltilmiş orta nefi, aydınlık pencereleri bulunan beşik tonozla geçer. Yine Edirne örneklerinde gördüğümüz “kesmetaş çerçeve içinde moloz taş sıraları”nı bu yapıda göremeyiz. Yapı restorasyon geçirdiği için apsis cepheleri ve “U” narteksin cepheleri kesmetaştandır. Apsisin iki yanındaki duvarlar ise moloz taş örgüsü gösterir.

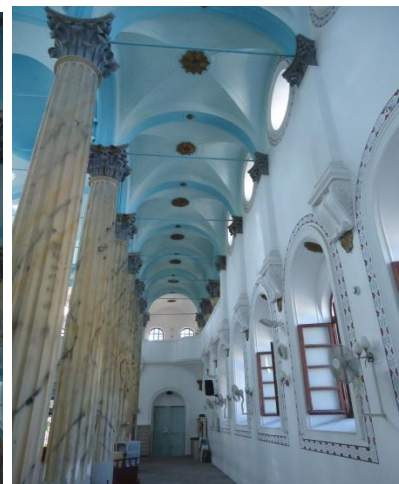
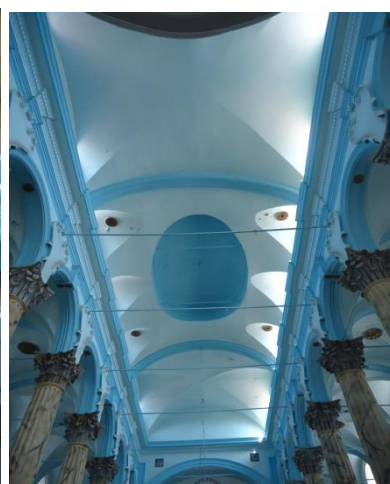
2. Ayvalık Hayrettin Paşa Camii (Kato Panaghia Kilisesi) 1850

(Güney-Uçar, 2010)

Hayrettin Paşa Camii, Taksiyarhis Kilisesi ile birlikte iki önemli mahallenin merkezini teşkil eder (Hayrettinpaşa Mahallesi). Yapının alanı içinde bir papaz evi ve iki okul binası vardır ki bu sonuncular Milli Eğitim bakanlığına bağlı olarak yine aynı işlevini sürdürmektedir. Yapı pek çok açıdan Taksiyarhis Kilisesi ile benzerlik göstermektedir. Yalnızca Taksiyarhis Kilisesi narteksinin köşesinde

görülen pahlandırmaların burada olmaması en önemli fark gibi görünür. Narteksin üst katını batıda 8, yan cephelerde ise 7 şer sütun taşır ve alt kat bu sütunların bağlandığı kemerlerle tamamen dışa açıktır. Narteks ön cephesinin pencere düzeni demir şebekeli ve yarım yuvarlak kemerli 7 pencereden oluşur. Ortadaki 3 pencerenin üzerinde, çatı kesimine yakın yer alan daha küçük 3 pencereden ortadaki oval, iki yanındakiler ise yuvarlak söğelidir. Narteksin iki yan cephesinde de ikişerli olarak gruplanmış, dikdörtgen söğeli 4'er pencere vardır. Gynekion olarak düzenlenmiş olan narteksin ahşap zeminli ikinci katına diğer örneklerde olduğu gibi narteksin yan kanatlarının apsise bakan yönünden yine ahşap merdivenlerle ulaşılmaktadır. Yapının yan cephelerinde iki katlı bir pencere sistemi vardır. Alt kat pencereleri yuvarlak kemerli söğeleri olan 6'şar pencere, üst katta ise yuvarlak söğeli 4'er pencere bulunmaktadır. Güney cephesinin doğu ucunda apsise doğrudan ulaşımı sağlayan giriş kapısı üzerinde bu pencere düzeninin dışında kalan yuvarlak kemerli söğeleri olan daha küçük bir pencere daha bulunmaktadır. Apsis cephesi, her bir nefin karşılığına gelen, ortadaki daha geniş ve yüksek olan 3 apsisle biçimlenmiştir. 3 apsisin üzerinde sade söğeleri olan 3 dikdörtgen pencere vardır. Apsislerin yarım kubbeleri saçak hatları üzerine oturan kiremit örtüsü ile koruma altına alınmıştır. Apsislerin üst kısmında narteks cephesinde olduğu gibi çatı kesimine yakın yer alan daha küçük 3 pencereden ortadaki oval, iki yanındakiler ise yuvarlak söğelidir.

Yapının çift eğimli ve apsis ile narteks önünde pahlandırılmış kırma çatısı, Taksiyarhis Kilisesi'nde olduğu gibi naos orta nefi boyunca yükseltiyle üç bölümlü tonozla (çapraz-beşik-çapraz tonoz) örtülmüş ve kuzey-güney yönlerinde 6'şar yuvarlak pencere içeren birer aydınlık katı oluşturulmuştur. Yan nefler ise sıralı çapraz tonozlarla örtülüdür. Yapı malzemesi yine yöresel sarımsak taşıdır. Bina camiye dönüştürülürken kıymetli ikonları buradan götürülmüş, sütun başlıkları üzerindeki havari tasvirleri olan tablolar ile duvar freskoları ise ince sıva ile kapatılırken, yapının beden duvarların büyük bölümü içten ve dıştan sıva-badana ile örtülmüştür.

3. Ayvalık Yıkık Kilise-Tütün Deposu (Hagios Triada Kilisesi) 1846

(Güney-Uçar,2010), (Uçar,2014)

Bugün Yıkık Kilise ya da Eski Tütün Deposu olarak anılan Hagios Triada Kilisesi Ayvalık'ta üçüncü bir (Kasımpaşa) mahallenin merkezini teşkil eder. Yapı tütün deposu olarak kullanıldığı için, Gynekion katı dışında ahşap bir asma kat yapılarak iç mekan bütünlüğü bozulmuştur. Depo olarak kullanımı sona erdikten sonra ise bakımı yapılmaksızın kendi haline bırakılan ve gün geçtikçe yıpranan yapının önce çatısı ve daha sonrada diğer ahşap kısımları çökmüştür. Yapının yöresel taş malzeme kullanılan yapısı, apsisi dışında sağlam olsa da yapı dahili ve ahşap aksamın hali çok kötüdür. Ancak yapının bu kötü durumu Ayvalık'taki kiliselerin mimari yapılanmasını anlamak için uygun bir gözlem alanı oluşturmaktadır.

Ön cephesine baktığımızda yapının “U” narteksli bir kilise olduğundan kuşku duymayız. Ancak yakından incelendiği zaman narteksin normal olarak, ön cepheyi kuşatırken iki yandan, yapı kitlesinden birer kemer açıklığında dışa taşsa ve sağ taraftaki kemer açıklığı yine normal olarak yapıyı çevreleyecek şekilde dönse de aynı olguyu, sol taraftaki kemer açıklığı için söyleyemeyiz. Dahası burada bir dönüş yoktur ve kilisenin narteks cephesi burada kesintiye uğramaksızın devam eder. Bu bölümde açılan alçak kottaki bir kapı burada yer alan bir mahzenin girişini oluşturur. Bu durumda yapı genel karakter olarak “U” formlu bir nartekse sahip görünse de esasında bu narteksin formunu “L” şeklinde kabul etmek ve yapıyı tipin bir çeşitlemesi olarak kabul etmek gerekir.

7 kemer açıklığına sahip narteks cephesinin yüksek platformuna cephe ortasındaki barok karakterli yarım yuvarlak 6 basamakla ulaşılır. Narteksin sol tarafında, diğer kemer açıklıklarına göre daha dar olan iki kemer açıklığı bulunur ve bunlardan içte kalanın altında nartekse ve mahzen girişine yönelten 4 basamaklı bir yan giriş görülür. Narteks platformuna sağ taraftan ulaşım, apsis yönünde 4 kemer açıklığı boyunca uzanan platformun sonunda yer alan 7 basamaklı bir merdivenle sağlanır. 7 basamaklı merdiven konumundan anlaşılacağı üzere Gynekiona ulaşmak isteyen kadınlar içindir.

Narteksten naosa geçiş yuvarlak kemerli 3 kapıyla sağlanmaktaymış ancak bu kapıların yanlarda olanları örülerek kapatılmış olup bugün sadece orta kapı açıktır. Bu orta kapı iç tarafta ise üçgen alınlıklı bir yapıya sahip imiş. Ancak 2004 yılı fotoğraflarından gördüğümüz kapı alınlığı gibi benzeri özellikler aradan geçen 10 yıllık süreçte bir yok oluşu yaşamıştır. Narteksin, gynekion olarak kullanılan ahşap dokulu ikinci katının kırık üçgen alınlıklı cephesi oldukça sade dik-

dörtgen formlu 5 pencere ile hareketlendirilmiştir. Bugün bu 5 pencereden ancak 1 i görülebilmektedir. Önceki iki örnekte cephe alınlığında görülen küçük yuvarlak pencereler, burada ortadaki pencerenin üstünde yan yana 3 eliptik pencere kalıntısı olarak görülebilmektedir.

Yapının yan cephelerinde birbirini tekrarlayan pencere düzenleri, duvar kalınlıkları 1 m.'yi bulan yuvarlak kemerli pencerelerden oluşmaktadır. Sütun dizilerinin arasına denk gelen bu 5'er pencere dışında apsis önünde daha yüksekte yer alan ve apsis bölgesini aydınlatmak için anlaşıldığı açık olan daha kısa ama yine yuvarlak birer pencere daha vardır. Sağdaki yüksek pencerenin hemen altında ise, İkonastasis bölgesine direk geçişi sağlayan bir kapı vardır. Yapıda bugün için İkonastasis'ten kalan bir parça görülmemektedir.

Apsis cephesini, apsisin yarım yuvarlak çıkıntısı ve bunun iki tarafında yer alan küçük yuvarlak pencereler hareketlendirir. Ancak bugünkü durumda apsis çıkıntısı yıkılarak yok olmuştur. Yapının alt kat duvarları tamamen kesmetaş görünümündeyken, bu duvarların içte kalan yüzlerine baktığımızda, sıvaların döküldüğü yerde moloz taş örgüsü kullanıldığını görürüz. Esas olarak bazilikal esaslı olan yapıda nefleri ayıran iki dizide de 5'er sütun bulunmaktadır. Dökülen kaplamalarından bu sütunların da özünde ağaç direklerden oluştuğu izlenebilmektedir.

Yapının üst örtüsünde önceki iki örnekten farklı olarak tonoz örtüler değil, güzel işçiliği olduğu anlaşılan ahşap tavan uygulamaları olduğu görülür. Bu ahşap uygulamaları Hatice Uçar'ın çalışmalarında detaylı olarak incelemek mümkündür. Naosun üst kısmı ise yine yükseltilerek, yapıya bol ışık sağlayan aydınlık katı oluşturulmuştur.

4. Küçükköy Camii (Hagios Athanasios Kilisesi) 1840

(Güney-Uçar, 2010)

Ayvalık ve Sarımsaklı plajları arasında yer alan, merkeze 7 km uzaktaki Küçükköy'ün tarihi Fatih dönemine kadar iner. 1462 yılında Midilli adasını fetheden Sultan, adanın güvenliğini sağlamak için buraya 200 yeniçeri, 300 azap muhafız yerleştirmiş. Köyün eski adı olan Yeniçarohori (Yeniçeri Köyü) bu kuruluşla bağlantılı. Rum'larında bir dönem yaşadığı köye 1893'de Karadağ'dan Boşnaklar, 1913'den itibaren de yine Boşnaklar, Midilli ve Serez göçmenleri yerleştirilmiş.

Köyün merkezinde yer alan yapı, bugün cami olarak kullanılmaktadır. Ayvalık'taki diğer 3 kiliseye benzemekle beraber boyutlarıyla Yıkık Kiliseye daha çok benzer. Yapının "U" narteksinin alt katı, yöreye özgü olarak kemerlerle dışarı açılmaktadır. Ön cephedeki 7 kemer açıklığı yan cephelerde dörder kemerle devam eder. Narteksin sol köşe bölümünde diğer 3 örnekten farklı olarak, Gynekaion katına çıkaran kapalı ahşap merdivenler bulunur. Merdivenler gibi, yöresel kesmetaşlarla yapılan narteks katının ikinci katı (Gynekaion) Ahşaptır. Alt katı taşıyan payelerin uzantısı durumundaki pilasterlerin ayırdığı her bölmede dikdörtgen söğeli pencereler vardır. Narteksin yan kolları üzerinde pencere düzeni "pencere-kapalı-pencere-kapalı" olarak düzenlenmiştir. Narteks kollarının apsise bakan yüzlerinde aynı üslupta birer pencere görebiliriz. Narteksin sağdan 2. ve 3. Kemer açıkları camlı bir bölme ile kapatılarak burada bir abdest alma yeri oluşturulmuştur.

Narteksten Naosa (cami iç mekânına), birbirinin aynı şekilde dizayn edilmiş ama ortadaki diğerlerinden biraz daha geniş ve yüksek olan yuvarlak kemerli 3 kapı ile geçilir. Yapının apsisi iptal edilerek burada bir yan giriş açılmıştır. Yan cephelerde yine yuvarlak kemerli beşer pencere bulunur. Giriş yönünde birer pencere yeri daha olsa da bunlar yerleri aydınlatmaya uygun olmadığından yüzeysel nişler olarak belirtilmiştir. Apsis yönünde ise, diğer örneklerde de gördüğümüz, ikonastasis arkasını aydınlatan aynı dizaynda ama daha ufak birer pencere vardır. Apsis cephesinde üst bölümün iki tarafında birer yuvarlak pencere bulunur. Apsis iptal olduğu için, yan apsilerin var olup-olmadığı konusunda bir şey söylemek güçtür. Apsis cephesine açılan yeni kapının içten görünümü Yıkık Kilisenin ana kapısına benzer şekilde, üçgen alınlıklı bir kapıdır olasılıkla narteksten girişteki ana girişin iç yüzünü bezeyen bu kapı cephesi, sonradan açılan kapının basit görünümünü dengelemek için burada kullanılmış olmalıdır.

Yan cephe pencerelerinden sağ dizideki de 4. pencere kapatılarak buraya bir mihrap nişi yerleştirilmiştir. Sol dizide ise 2. pencere açılarak buraya bir yan giriş kapısı daha doğrusu son cemaat yeri kapısı açılmıştır. Mihrap ve açılan yeni 2 kapı ile yapının yönü ve planı değişmiş ve yapı enine gelişmiş bir cami plan şeması görünümü kazanmıştır.

Yapının bazilikal yapısını, her iki tarafta bulunan 6 şar sütunlu diziler birbirinden ayırmaktadır. Bazilikaların kompozit başlıkları üzerindeki eliptik levhaların yüzeyleri boştur ama biz diğer örneklerden bu levhaların 12 havarinin tasvirlerine özgü olduğunu anlayabiliyoruz.

Yapının çatısı diğer örneklerdeki gibi kırma çatıdır. “U” narteksin daha alçak kottaki kırma çatısı bir transept çatısı gibi bu çatıya dikine bağlanmıştır. Naos çatısının orta bölümü yine mekânın aydınlatılması için yükseltilmiştir. Yükseltilen bu tonoz örtülü bölümün yan cephelerinde bugün üçer dikdörtgen formlu pencere vardır. Yükseltilmiş bu bölümün apsis ve narteks yönlerinde daha küçük, aynı formda üçer pencere daha vardır ancak bunların içten görünümü daha farklıdır. Orta pencereler eliptik bir formdayken iki yandaki pencereler su damlası formundadır. 19. yy kiliselerinde sıkça karşılaşılan bu pencere tipleriyle cennetin 4 ırmağının sembolize edilmek istendiği açıktır. Yükseltilmiş bölümün çatı örtüsü, karşılıklı pencerelerle belirlenmiş üç parçalı yuvarlak tonozlarla örtülüdür. Bölümün apsis ve nartekse bakan uçları ise yarım kubbe veya yarım tonoz uygulaması gibi görünür. Yan nefler ve Gynekaion bölümünün üst örtüsü sıralı çapraz tonozlardan oluşur. Apsis önünde yükseltilmiş bölümü taşıyan iki sütun birbirine basık bir kemerle bağlanmış ise de sütun başlangıçlarından karşılıklı başlayan uzun kollu birer volüt sarmalı ortada birleşerek bu kemere dekoratif bir görünüm kazandırmıştır.

Küçükköy kilisesinin sol yan cephesine bakan, iki katlı ve uzunlamasına gelişen okul yapısı bugün “Göç Müzesi” olarak ziyarete açıktır. Bu müzenin varlığı Küçükköy’ün günümüz nüfusunun kökeninin, mübadele ve diğer nedenlerle sılalarından göç etmek zorunda kalan vatandaşlarımızdan oluştuğunu da göstermektedir.

SONUÇ

Ayvalık'taki biri Anıt Müze, ikisi camii olarak kullanımda olan ve sonuncusu da yenilenmeyi bekleyen yıkık yapısıyla bu dört 19. yüzyıl kilisesi, şehirdeki diğer kiliseler arasında, taşıdıkları ortak özellikler ile ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Aynı ortak özellikler (*yukarıdaki bölümde belirttiğimiz farklılıklar olsa da*) bu grubu, Edirne-Evros bölgesi kiliselerine de bağlamaktadır. Midilli Adası'ndaki Örnekleri inceleme olanağı bulabilirsek, İzmir-Çeşme-Alaçatı'daki kilise ile beraber "U" narteksli kiliseler hakkında söyleyeceğimiz daha çok şeyler olduğunu düşünüyoruz.

KAYNAKLAR

Benian, E. (2004) “Edirne’de İki Hıristiyan Yapısı: Bulgar Ortodoks Kiliseleri (Kıyık, Uzunkaldırım)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne.

Benian, E. (2006) “Edirne’de Bulgar Mirası: Bulgar Kiliseleri”, *II. Uluslararası Sinan Sempozyumu, Mekanın Ruhu*, 13- 14 Nisan, Edirne, s. 35- 46.

Büktel, Y. (2010) “Edirne’de Bulgar-Ortodoks Kiliseleri”, *XII. Ortaçağ-Türk Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırma Sonuçları Sempozyumuna sunulan bildiriler*. 14-16 Ekim 2009 Denizli, s.131-142.

Büktel, Y. (2011) “Edirne – Uzunköprü Vaftizci Yahya Kilisesi” *XIV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. 20-22 Ekim 2010 Konya s. 115-139.

Büktel, Y. (Baskıda) “Eriklice Kilisesi - Şarköy” *XVII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. 2-5 Ekim 2013.İstanbul.

Büktel, Y. (2017) “Türk ve Yunan Trakya’ında “U” Narteksli Geç Dönem Kiliseleri”, *International Journal of Social And Humanities Sciences*, cilt 1, sy.2, s.140-164.

Ertuğrul, Ö. (2011) “Edirne-Uzunköprü İoannes Prodromos Manastırı ve Restorasyon Projesi” *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, sy. 2, s.127-141

Güney, Y.İ. – Uçar, H. (2010) “XIX. Yüzyıl Ayvalık Kiliselerinde Ahşap Konstrüksiyon Teknikleri”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, sy.24, Erzurum, s.165-183.

Özel, M. K. (2011) “Kent Strüktürü ile Tapınma Yapıları Arasındaki İlişki Bakımından Ayvalık Hamidiye Camisi” *Tasarım + Kuram*, sy.11-12, , s.15-39

Psarros, D. (2004) “Kydonies - Ayvalık’ın Kentsel Tarihi”, *EGE’nin iki yakası-I: Ayvalık Kent Tarihi Çalışmaları Konferansı, Bildiriler Kitabı*, 28-30 Ekim 2004, 28-30 Ekim 2004, Ayvalık, basılmamış Bildiri Kitabı.

Saban-Ergi, D.(2010) Ayvalık’ta Camiye Dönüştürülmüş Üç XIX. Yüzyıl Kilisesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Saban-Ergi, D. (2015) “Etkileşim, Mübadele ve Dönüşüm: 19. Yüzyıldan Günümüze Ayvalık’taki Dini İmar Etkinlikleri”, *Arkeoloji ve Sanat*, sy.150, s.119-132.

Louisa, S.L. - Efthimia, G.K. (2004) “Nai tu 19. Eona sto Didimotiho ke sto Soufli” (*19th Century Orthodox Churches in the Townships of Didymoteicho and Soufli, Eastern Thrace.*) (Yunanca, İngilizce özet ile) Thessaloniki.

Şahin-Güçhan N. (2008) “Tracing the Memoir of Dr. Şerafeddin Mağmumi for Urban Memory of Ayvalık”, *METU JFA* /1 (25:1) s. 53-80

Uçar, Hatice. (2014) “Ayvalık'ta Hagia Triada Kilisesi Mimari Analizi”, *Trakya University Journal of Engineering Sciences*, 15(I), s.7-18,

Uçar, Hatice. (2013) “Taksiarhis Kilisesi'nin Mimari Özellikleri”, *Ege Mimarlık*, Eylül, s.58-64.

İnternet Web Siteleri

Eleni, M. (2002) “Ayvalık (Cydoniae), Church of the Taxiarchs” İngilizce özet için erişim: 20 Haziran 2018, <http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemmaBody-Extended.aspx?lemmaId=7115>